

לשאלת יציאתם של הפעילים הציונים מאירופה בראשית מלחמת העולם השנייה*

שאלת אחריותם של המנהיגים היהודים לקהליהם בתקופת השואה מוסיפה להעסיק היסטוריונים, פילוסופים, משפטנים ואנשים מכל שדרות הציבור. בספרה *אייכמן כירושלים* טענה חנה ארנדט, שנוכח שיתוף הפעולה בין המועצות היהודיות (היודנראטים) לבין הנאצים, מוטב היה לו כלל לא היתה מנהיגות קהילתית בעת כזאת. ודאי שהיו אז תוהו ובוהו ואומללות, אך המספר הסופי של הקורבנות היה – לדעתה – קטן יותר.¹ דעה שונה הציג גרשון ויילר. "משעה שישנה בנמצא מנהיגות ייצוגית של ציבור, כמו זו של הקהילה באירופה ערב השואה, אין זו בת־חורין להתפרק לנוכח תלאות חדשות, תהיינה אשר תהיינה."² יציאת הקבוצה המנהיגה של יהדות פולין זמן קצר לאחר הכיבוש בידי הגרמנים הינה חלק מסוגייה קשה זו.

בין היוצאים היו ראשי הציונים הכלליים: עו"ד אפולינארי הרטגלאס, שכיהן אז כיו"ר ההסתדרות הציונית בפולין, ד"ר משה קליינבוים (סנה), והמהנדס משה קרנר, שהיה חבר הסנאט הפולני; מנהיגים בולטים של תנועת העבודה הציונית: אנשל רייס, אברהם ביאלופולסקי, ליב שפיזמאן ולייזר שצ'ופקביץ; צמרת "החלוץ": המזכיר, אברהם גבלבר, שמואל באראנצ'וק ויצחק פרייס; ראשי "המזרחי": עו"ד זרח ורהפטיג וד"ר אברהם וייס; ראשי בית"ר: ראש הנציבות בפולין, מנחם בגין, ד"ר ישראל שייב (אלדד) ונתן פרידמן־ילין (מור); הרב יצחק מאיר לוין מראשי אגודת ישראל; הנריק ארליך וויקטור אלטר, מראשי ה"בונד".

מרביתם היו חלק מזרם גדול של פליטים, שחתר לעבר המחוזות המזרחיים של פולין ככל שהתקדמה החזית. הפליטים שנעו מזרחה קיוו, שצבא פולין – בעזרת אנגליה וצרפת – יוכל ליצב חזית הגנה ואף להדוף את הגרמנים לאחור.

- * המאמר מבוסס על מחקרי בנושא היישוב היהודי בארץ־ישראל והנהגתו מול השואה: עיבודו נעשה במסגרת עבודתי במכון פינקלר לחקר השואה, אוניברסיטת ברא"ל.
1. H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem, A Report on the Banality of Evil*, New York 1963, p. 111.
2. ג' ויילר, "מנהיגות ואחריות", *ילקוט מורשת*, לז (יוני 1984), עמ' 111.

לאחר שמזרח פולין סופחה על ידי ברית-המועצות, ונודע כי חבל וילנה יעבור לשלטונה של מדינת ליטא בסוף אוקטובר 1939, החלו רבים נוהרים לעבר וילנה. אלה קיוו למצוא מקלט בוילנה – עיר שהיא חלק מליטא עצמאית, בורגנית ונייטראלית – ואולי גם פתח יציאה לארץ-ישראל או לארצות המערב. עד שהגבולות התייצבו בינואר 1940, התרכזו בחבל וילנה כ-15,000 פליטים יהודים מפולין. בתוכם בלטו שני גופים שעברו לשם במאורגן: 2,065 חברי תנועות גוער ציוניות וקיבוצי הכשרה ו-2,600 תלמידי ישיבות ורבניהן. הקבוצה הבולטת השלישית היתה העילית הפוליטית והאינטלקטואלית של יהדות פולין, ובה כ-100 מנהיגים ציונים, שחלקם הוזכרו לעיל.³ חלק אחר של העסקנים שהוזכרו, ביניהם קרנר, הרטגלאס, וייס וי"מ לוי, נכללו ביוזנראט הראשון שהוקם בווארשה. האחרונים יצאו מפולין בתחילת 1940, על פי הסדר שנעשה בין הסוכנות היהודית לבין ממשלת בריטניה, בדבר מימושם של 2,900 רשיונות עלייה, שהוצאו עוד לפני פרוץ המלחמה, שמתוכם נמסרו 190 ליהודים מפולין. היוצאים על פי הסדר זה הגיעו לטריאסט שבאיטליה, באמצעות חברת נסיעות איטלקית, והועלו לארץ באוניות ששכרה הסוכנות היהודית. אותם פעילים שהגיעו, כאמור, לוילנה, הועלו משם.⁴ כך ניצלו מנהיגים אלו מגורל הציבור היהודי שנידון מאוחר יותר להשמדה, עם הפעלת מדיניות הפתרון הסופי ביוני 1941. ברם, התנהגותם נותרה שנויה במחלוקת.

ישראל גוטמן קובע בספרו החשוב על יהודי וארשה בתקופת השואה, כי אין ספק שיציאתה של קבוצת עילית מיהודי פולין, שכללה בתוכה את מנהיגי הציבור היהודי ונציגים של ציבור זה במוסדות פולניים, הטביעה את חותמה על דמותה ודרכה של יהדות פולין בתקופת השואה. יציאה זו היתה מקור למבוכה ולחולשה, והקשתה על המגעים של היהודים עם הפולנים בכלל, ועם המחתרת הפולנית בפרט. גוטמן מדגיש, כי הקטרוג על התנהגותם לא החל רק בדיעבד,

3. דיון רחב יותר בעניין הריכוז הווילנאי ראה: ד' פורת, "ריכוז הפליטים היהודיים בוילנה בשנים 1939-1941", חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב תשל"ג, עמ' 13-15 (להלן: פורת, וילנה). פורת מפרטת שלושה אומדנים של קבוצת המנהיגים הציונים בוילנה: דו"ח הוועד הארצישראלי למען פליטי פולין בליטא, הנוגע בדבר, מציינ 150 מנהיגים ציונים וכ-450 פעילים ציונים; מרכז "החלוץ" מציינ כ-80 עסקנים ציונים; ונציג הג'וינט מונה כ-60 עסקנים ציונים חשובים – בלשוננו. כמו כן ראה: י' ארד, "ריכוז הפליטים בוילנא ערב מלחמת העולם השנייה", *קובץ יד ושם*, ט (תשל"ג), עמ' 165-175; י' באואר, "פעולות הצלה דרך וילנה", שם, עמ' 177-183; ש' נשמית, *היו חלוצים בליטא*, בית לוחמי הגיטאות תשמ"ג, בעיקר עמ' 296, 334. נשמית מציינת, שבבברואר 1941 חיכו עדיין בליטא כ-500 משפחות של עסקנים וטורים. מאה עסקנים מהשורה הראשונה עלו בקבוצות הראשונות ב-1940.
4. ראה, למשל, ח' ברלס, *הצלה כימי שואה*, תל-אביב תשל"ה, עמ' 18-25; ר' רזין, "נסיגנות עלייה מפולין הכבושה", *דפים לחקר תקופת השואה*, ט (תשנ"א), עמ' 109-127.

לאחר התחלת ההשמדה, אלא כבר בזמן נטישתם את פולין. לדוגמה, אדם צ'רניאקוב, שהיה יו"ר היודנראט של גיטו וארשה, רשם ביומנו בפברואר 1940, כי אותם עסקנים שנמלטים מן העיר דומים לקברניטים הנוטשים ראשונים את הספינה השוקעת.⁵ נ' בקלמן, נציג הג'וינט בוילנה, כתב ב־1941, שיהודי וארשה כינו אותם "גנרלים ללא צבא", כי את קהילותיהם השאירו מאחוריהם.⁶ היו עסקנים שדנו בעצמם את התנהגותם לשבט. ד"ר ורהפטיג העיד, כי "הבעיה של הנהגה הזריזה בהצלת עצמה תוך נטישת הציבור לנפשו העיקה כל הזמן על מצפוננו".⁷ ברם, בדרך כלל אין מדובר בביקורת עצמית, אלא בביקורת שהשמיעו פעילים אחרים, אלה שערכו את הצלתם האישית כדי לסלול דרכי הצלה לזולתם, על עמיתיהם שמיהרו לחלץ עצמם מן הסכנה.

המאמר שלפנינו מבקש לבחון את הסוגייה באמצעות בדיקה של התאמתו של משל הקברניט והספינה לנמשל. המאמר יתמקד בשאלה: האם הסכנה שאיימה על המנהיגות היהודית בראשית המלחמה היתה שווה לסכנה שבה נמצא הכלל היהודי באותו זמן?⁸ במקוד הדיון לא תעמוד יציאת העסקנים, אלא העמדה הציונית – ובעיקר זו של תנועת העבודה הציונית – כלפי סוגייה זו. כן יידונו התמורות שעברה התייחסות זו בהמשך המלחמה.

תנועת העבודה הציונית התלבטה עוד ערב המלחמה בשאלת עליית הפעילים, שהוצאה עקב התפשטות השלטון הנאצי והשפעתו. היו שניסו לבלום את גל העזיבה של הפעילים מתוך אחריות תנועתית ולאומית, ומתוך חשש מפני קשיי קליטתם בארץ. אחרים טענו – מתוך סולידריות תנועתית – שאין לחברים היושבים בארץ זכות לבלום את עלייתם של פעילים ותיקים. ראוי לשים לב, שהעסקנים הציונים לא התאימו לאף אחת מהגדרות של הזכאים לקבל

5. ראה י' גוטמן, *יהודי וארשה 1939-1943*, תל-אביב תשל"ז, עמ' 149-150; ח"א קפלן, *מגילת יסורין – יומן גיטו וארשה*, ירושלים תשכ"ו, עמ' 189.
6. N.W. Beckelman, "Polish Refugees Eastward Bound". *Jewish Social Service Quarterly*, Sept. 6, 1941, p. 52. מצוטט בתוך: פורת, וילנה, עמ' 16.
7. ראה ז' ורהפטיג, *פליט ושריד בימי השואה*, ירושלים תשמ"ד, עמ' 52 (להלן: ורהפטיג); פ' זרובבל, *הייתי פליטה*, תל-אביב 1941, עמ' 93; פורת, וילנה, עמ' 16.
8. מקורו של הכלל הרווח, שהקברניט נוטש אחרון את אנייתו הטובעת, אינו ברור. מכל מקום, כלל זה וגם מקורות יהודיים ברוח זו אינם דנים בסיטואציה הדומה לזו שאירעה בראשית מלחמת העולם השנייה, כאשר המנהיגות חשה שהאיום עליה רב יותר מזה שעל כלל הציבור. בדיון הכללי בסוגיית פרנס וציבור, מקובל, שאל לו למנהיג לפרוש מן העדה. למשל, חז"ל מתחו ביקורת על עזיבתם של גדולי הדור – אלימלך, מחלון וכליון – את בית-לחם בשעה שעמם היה שרוי שם ברעב, עיין *ילקוט שמעוני* רמז, תקצ"ט. תודתי לרב ד"ר מ' גרוזמן, שהסב את תשומת לבי למדרש זה. כמו כן מן הראוי לשים לב לדברי הרלב"ג, אחד מפרשני המקרא הבולטים, שקבע: "ראוי למנהיג השלם להשתדל בשמירת המונהגים ממנו בתכלית מה שאפשר, ואף-על-פי שהם בועטים בו – לא יתרשל מהצלתם." *תועליות*, קרח.

סרטיפיקטים על פי חוקי העלייה המנדטוריים, ואף על הכללתם במכסה החלוצית הם נאלצו להיאבק.⁹ בטרם הוכרעה מדיניות ברורה בעניין עליית הפעילים, פרצה המלחמה. עתה הסתמנה הבחנה ברורה בין התייחסות המוסדות לחילוף הפעילים מהארצות הכבושות מחד גיסא, ומהארצות החופשיות מאידך גיסא.

א. מאמצים להוצאת הפעילים מארצות הכיבוש

מזכירות האיחוד העולמי של מפא"י בתל-אביב נתנה דעתה לגורלם של עסקני תנועת העבודה בפולין מיד עם פרוץ המלחמה. מזכירי האיחוד העולמי מיהרו לשגר לפעילי התנועה בארצות הנייטרליות פנייה נרגשת להושיט סיוע לעסקנים בפולין. מדבריהם עולה חרדה רבה לגורלם: "איננו יודעים איפה נשארו וממה הם מתפרנסים. מדאיג אותנו במיוחד המצב של ראשי המשפחה הצפויים יותר לסכנה מהטף. כולנו נכונים להחיש עזרה ולהציל כל הניתן להצלה."¹⁰

מקורותיה של חרדה זו היו מורכבים. ראשית, טבעי הדבר שאנשים מגלים דאגה רבה לגורלם של קרובים וידידים, ומדובר היה בחברים לתנועה שהכירו זה את זה אישית. יתר על כן: היתה זו מחויבות של תנועה לפעיליה, שנשאו בעולה והקדישו לה את חייהם. נוסף לכל זאת יש לזכור, שעסקני התנועה התפרנסו מקופת הציבור, והיו הנפגעים הראשונים ממצב האנדרלמוסיה שגרמה המלחמה. מעבר לכל אלה, דומה שעיקר החרדה לגורלם של פעילי התנועה בפולין מקורו בנסיון שהצטבר מאז עלות הנאצים לשלטון. נסיון זה לימד, שראשי הציבור ופעיליו בארצות שתחת שלטונם של הנאצים היו חשופים לסכנה גדולה יותר מיתר האוכלוסייה. בפולין פעלו הגרמנים לא רק לדיכוי התארגנות פוליטית מחתרתית, אלא לעקירת האינטליגנציה הפולנית וחיסול פיסי של המנהיגות הפוליטית בעבר.¹¹ לארץ הגיעו ידיעות תכופות משטחי הכיבוש, שהגבירו את הדאגה לגורל ההנהגה היהודית בפולין. דבר הביא ב-11 בספטמבר 1939 ידיעה של סוכנות סט"א מקובנה, לפיה המנהיגים היהודים בשטח הנכבש בפולין שסופח לגרמניה נידונו למיתה. ב-8 בדצמבר פורסמה בדבר ידיעה, כי בלודז' נאסרו 12,000 יהודים, בכללם כל הרבנים, כל חברי

9. חוקי העלייה קבעו ארבעה סוגים של סרטיפיקטים: A - בעלי הון; B - תלמידים ורבנים;

C - עובדים, חלוצים; D - קרובי משפחה ותלויים.

10. ראה ישיבת המשרד המרכזי של האיחוד העולמי, 19.9.1939, ארכיון מפלגת העבודה (להלן אמה"ע), III: מ' ניישטט וח' שורר לא' גרינברג, קובנה, 21.9.1939, שם,

101/39.

11. ראה גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 20-21, 148-149.

ועד הקהילה והמוסדות היהודיים, וכן עסקנים ציונים רבים. רבים מהם נשלחו למחנות הסגר בדאכאו, בבוכנוואלד ובזאקסנהאוזן, ובימים שקדמו לפרסום הידיעה הוחזרו משם 600 תיבות אפר. תזכיר ששלח זרח ורהפטיג מווילנה להנהלת הסוכנות היהודית באוקטובר 1939, ציין גם הוא, כי בווארשה החל הגסטאפו בחקירות על ההסתדרות הציונית, ובמאסר של עיתונאים יהודים שהואשמו בתעמולה אנטי־היטלראית. הוא ציין, כי "אין מי שמפקפק בזה, כי במצב הכי נורא נמצאים העסקנים הציונים באזור הגרמני, ואם לעזרה – הרי הם הראשונים לכך".¹²

ריכוז המאמץ בהוצאת הפעילים מארצות הכיבוש נבע גם מהיאוש מכל אפשרות לפעולה ציבורית בפולין. את היאוש זרעו דיווחי השליחים הארצישראלים שחזרו לארץ. שליח "גורדוניה", שנמלט מלבוב ב־12 בספטמבר, חיווה דעתו בבואו לארץ, כי "אין לעת עתה כל אפשרות לנהל פעולה כלשהי בפולין. גם הקהילות אינן יכולות לפעול. כל החיים השתתקו [...] אין כל אפשרות של ארגון."¹³ שליחי ארץ־ישראל ל"החלוץ" הפולני, שחזרו כחודשיים לאחר מכן, הציגו הערכה דומה. פייביש בנדורי, איש הקיבוץ המאוחד, טען כי בשטחי הכיבוש הגרמני אין לפי שעה כל אפשרות וכל טעם לרכז את הגרעין המפלגתי, וגם בשטחי הכיבוש הסובייטי לא תוכל המפלגה לעשות כלום. כל מי שמכירים אותו אינו יכול להישאר, ומי שאין מכירים אותו, גם שמכות אין לו.¹⁴

בנסיבות שתוארו לא חיכו מרבית הפעילים להוראה מהארץ. עם התקרבות סכנת הכיבוש לווארשה התכנסו חברי מרכז מפלגת פועלי־ציון, והחליטו להורות לחברים המוכרים בציבור לעזוב.¹⁵ חששות הפעילים גברו בעקבות הודעת הרדיו הפולני, כי ממשלת פולין מתכוונת למסור את וארשה לשלטון הגרמנים ללא קרב, בתנאי שהעיר תוכר כעיר מפורזת; משום כך מתבקשים אזרחים שהיו מעורבים בפעילות פוליטית אנטי־נאצית, לעזוב את וארשה עד יעבור זעם.¹⁶ הפעילים – בעיקר הציונים מביניהם – לא התקשו לעזוב, שהרי כל ישיבתם בפולין היתה ארעית, ומחוז חפצם: ארץ־ישראל.¹⁷ רובם היו בעלי משפחות ולא נטו להסתכן. חלקם עזבו במהירות ללא המשפחה, כי רווחה הדעה

12. ראה ורהפטיג, עמ' 68–69.

13. דו"ח מרכזי דיסטנפלד בישיבת המשרד המרכזי של האיחוד העולמי, 19.9.1939, אמה"ע

III

14. ישיבת השליחים עם מזכירות האיחוד העולמי, 27.11.1939, שם.

15. דברי ל' לויטה, שם, שם.

16. מצוטט בתוך ורהפטיג, עמ' 17.

17. ראה ד' סדן, "ראש וראשון – ראש משום שהוא ראשון?", קבוצות עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים

תשכ"ו, עמ' 131–139.

שלוזקנים, נשים וטף אין נשקפת כל סכנה. הפעילים, שהיו בעלי חושים חדים יותר וקשרים טובים יותר מיתר הציבור, נעו מיד מזרחה, ואחר כך לעבר ליטא העצמאית, שממנה נראו סיכויי העלייה וההצלה טובים יותר. חלקם הצטיידו בסרטיפיקטים, שנמצאו במשרד הארצישראלי בווארשה, והיו מיועדים לחלוקה. יציאת הפעילים מפולין זכתה להבנה, בעיקר מצד שליחי הקיבוץ המאוחד, שהם עצמם עזבו את פולין מיד לאחר כיבושה. חזרתם של השליחים לארץ עוררה פולמוס נוקב. עתה הם ניסו להסביר את התנהגות הפעילים בכך, שלא היה להם כנראה מוצא אחר. הם שבו לפולין מהקונגרס הציוני הכ"א, שנערך בג'נווה באוגוסט 1939, ומיד נקלעו למלחמה ולמנוסת הבהלה מזרחה של כלל האוכלוסייה הפולנית. הם נעו מזרחה גם בעקבות החלטה להעביר את מרכז המפלגה למזרח פולין, אבל הפלישה הסובייטית לשם מנעה ביצוע החלטה זו.¹⁸ לגבי המשך הפעילות הציונית בתחום הכיבוש הסובייטי לא היו בארץ אשליות רבות. היו עדויות, שכל אותם פעילי ציבור שהצליחו לחמוק לשם מן הגהינום הנאצי, נאלצו להסתתר מפני העין הבולשת של הנ.ק.ו.ד., אשר בעזרת קומוניסטים יהודים מקומיים ניסתה להעלות בחכתה את כל ה"קונטר-מהפכנים" בקרב הציבור היהודי. מכיוון שהובן בארץ, שבשטח הכיבוש הסובייטי אין סיכוי לפעילות ציונית גלויה, נעשו מאמצים מיוחדים להציל את פעילי המפלגה ועסקניה משם. יהודה הלמן, השליח הארצישראלי היחיד שנותר בשטחי הכיבוש הסובייטי (עד פברואר 1940), עבר בערים – יחד עם שליחים מווילנה – לחפש את הפעילים ולהציע להם את שירותי המחתרת, כדי להבריחם מאימת המאסר של השלטון הסובייטי ולהעבירם לוויילנה. לרוע המזל נכשלה המשימה ופעילי המפלגה בבריסק, למשל, נאסרו באותו בוקר שהלמן עמד לבקדם בבייתם.¹⁹

לשם הבנת הפעילות למען חילוץ של הפעילים, אין די בהצגת הסכנה הגדולה שנשקפה לחייהם ובהסברת הערבות התנועתית לחברים. בתקופה שלפני ההשמדה לא נתפסה העלייה לארץ-ישראל כזכות בלבד, אלא כהגשמה אישית וכמילוי חובה ציונית. פעילי תנועת העבודה ו"החלוץ" נחשבו לכוח היוצר של המחנה הציוני הסוציאליסטי, כוח שיממש את המהפכה הלאומית והחברתית. בעניין זה נעשתה מעין גזירה שווה בינם לבין תלמידי חכמים, שבהלכה נתפסו כראויים ליחס של העדפה בעת מאמצי הצלה, בהיותם המצבר

18. דברי ל' לויטה ופ' בנדורי, ראה לעיל הערה 14. על הפולמוס בעניין חזרת השליחים לארץ עיין: א' שפירא, ברל, תל-אביב תש"ם, עמ' 612–615; י' וייץ, "חזרת שליחי הקיבוץ המאוחד מאירופה 1939–1941", בתוך א' שפירא (עורכת), העפלה, תל-אביב תש"ן, עמ' 108–123.

19. יודקה הלמן, "על פרשה כאובה אחת בספר", יום עיון בעקבות ספרה של א' שפירא 'ברל', יד טבנקין 1981, עמ' 27–32.

הרוחני של העם היהודי.²⁰ יתר על כן, אותם פעילים נחשבו כערוכה לקיום מנהיגות יהודית בעתיד, עם תקומתה של היהדות הפולנית, שהרי בתחילת המלחמה רווחה ההנחה שהיא תסתיים במהירות בנצחון בעלות הברית.²¹ במאמר שפורסם בדכר ב־8 בינואר 1941, שיבח אפוליאנארי הרטגלאס – היו"ר האחרון של ההסתדרות הציונית בפולין, שעלה לארץ בראשית המלחמה – את ההבנה הלאומית, הציבורית והמדינית שגילתה הסוכנות היהודית במאמציה להציל ראשית כל את מנהיגי יהדות פולין – "את שכבות העם המביעות את מהותה וישותה של יהדות פולין [...] את המוח והנשמה של הקיבוץ הגדול הזה, כדי שיוכל בזמן הראוי, אחרי הסערה המלחמתית, לשוב לפעולתו." יתר על כן, לדבריו, "היא לא המתינה עד אשר המנהיגים הללו יפנו אליה בעצמם, כי אם היא עצמה הודיעה להם שעליהם לעלות ארצה בסדר ידוע, שהיא כבר הכינה בשבילם את הכל ושלחה להם עזרה והוראות."²²

גם מבחינת מדיניות העלייה הבריטית היה הסיכוי להעלאת הפעילים טוב יותר מאשר העלאת "יהודים סתם". מיד עם פרוץ המלחמה אסרה בריטניה על כניסתם לארץ של פליטים מארצות אויב, כשהיא מנופפת באיום "הגיס החמישי". המוסדות הציוניים שנאבקו בגזירה זו ריכזו את מאמציהם לגבי שני קהלים: ילדים צעירים, שלגביהם אין חשש ריגול; ועסקנים ותיקים, המוכרים אישית על ידי הנהלת הסוכנות היהודית, ואשר אין כל ספק ביחס לזהותם וכשרותם.

בתנועת העבודה נמצאו חוגים שלא הסכימו עם מדיניות ההעדפה הציונית, והתנגדו לציאת המנהיגות. ברל כצנלסון, ממנהיגיה הבולטים של מפא"י, גינה בנובמבר 1939 את השליחים הארצישראלים שחזרו מפולין, ולא חשך שבטו גם מתנועת ארץ-ישראל העובדת בפולין. הוא התריע, כי "התנועה בפולין לא הראתה אף גילוי אחד של עמידה על הנפש, לא אמרה לעצמה, שיש משהו קדוש, שבגללו כדאי למות."²³ יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד, הבהיר אף הוא, בדצמבר 1939, שצריך לדאוג להמשך התנועה והעם בשטחי הכיבוש, ולעלייה של מאות אלפי יהודים, ועל כן צריכים חלק מהפעילים להישאר בגולה. "את חבר השורה – להעלות לארץ, אך האקטיבה, מי שמאמין בכוחותיו, מי שלא

20. על ההלכה היהודית, לפיה לתלמידי חכמים עדיפות בהצלה, עיין בבלי, הוריות, יג, עמ' א; כמו כן ש' אליאש, היחסים בין הרבנות הראשית לא"י והשלטון המנדטורי תרצ"ו-תש"ה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן תשל"ט, עמ' 314-330.

21. דבר א' רייס, ישיבת מזכירות האיחוד העולמי, 22.1.1940, אמה"ע III.

22. הרטגלאס מתכוון להסדר העלייה דרך טריאסט ווילנה, כפי שתואר בראשית המאמר.

23. דברים בישיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 29.11.1939, ארכיון העבודה (להלן אה"ע).

איבד את דמותו – יישאר.²⁴

חוד החנית של הביקורת על נטישת המנהיגות נמצא בתנועת החלוץ. מנהיגי החלוץ, שהונחו על ידי אמת המידה החלוצית של הליכה לפני המחנה, האשימו את הפעילים בדאגה אנוכית להצלחתם האישית ובנטישת יהודי פולין כ"צאן ללא רועה". הנהגת השומר הצעיר בפולין טענה, שצריך היה לנסות להקים נציגות כללית של הציונות, אשר תשתדל להופיע לפני השלטונות הסובייטיים ולהציג לפנייהם את השקפת התנועה. אומנם היתה כרוכה בכך סכנה, שנציגות ציונית זו תמצא את עצמה אחר כך בבית האסורים, אך עם זאת, אסור היה להשאיר את הדברים שייתפתחו מעצמם. "אם נגזר כליון על התנועה כולה הרי אין חשיבות רבה להציל מספר אנשים בלבד", ומאידך גיסא, שמירה על שלימות התנועה משפרת את יכולת ההישרדות שלה.²⁵ ההנהגה הראשית של השומר הצעיר בפולין, שהתרכזה תחילה בוויילנה הנייטראלית, הטילה על חלק מפעיליה לחזור לתחום הכיבוש הסובייטי במזרח פולין, ואף לווארשה שהיתה בידי הגרמנים. בין החוזרים היו מרדכי אנילביץ', טוסיה אלטמן, יוסף קפלן, שמואל ברסלב, אריה וילנר ואחרים, שיחד עם הנהגת החלוץ היו לאחר שנים אחדות מנהיגי המרידות בגיטאות.

הנהגת החלוץ בפולין נמנתה בשלב ראשון עם זרם הנמלטים משטחי הכיבוש הנאצי, מתוך דחף ראשוני של הישרדות, ומתוך היענות לקריאת הרדיו הפולני לכל הצעירים לפנות מזרחה ולהתארגן להקמת קו הגנה נגד האויב.²⁶ אולם הם לא רק נסו כדי להציל את עצמם, אלא ניסו להתארגן לקראת הצלתם של מאות ואלפים. הם הונחו על-ידי מדיניות של העברת חניכי תנועות הנוער וחברי החלוץ משטח הכיבוש הגרמני לשטח הסובייטי, ומשם לגבול הרומני או לגבול ליטא, מתוך מחשבה שמשם יוכלו לעלות ארצה. במסגרת זאת הגיע אף יצחק צוקרמן, מפעילי החלוץ, לוויילנה, שם התרכזו כבר אחדים מחברי מרכז החלוץ בפולין. אך משהסתבר כי לא כולם יכולים לצאת משטחי הכיבוש מפאת קשיי הדרך וקשיי מעבר הגבולות, ולא כולם רוצים לצאת מתחום הכיבוש הסובייטי

24. דברים בכינוס פעילים ברמת-הכובש, דצמבר 1939, ארכיון בית לוחמי הגיטאות (להלן אב"א), תיק הקיבוץ המאוחד ותנועתו במלחמה.

25. ההנהגה הראשית של השומר הצעיר בפולין, וילנה, לוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, מרחביה, 9.11.1939, אה"ע, 2137/208 IV, ההדגשה שלי, ח"א: ראה גם ספר "השומר הצעיר", א, מרחביה 1956, עמ' 440, וכן ביקורת יו"ר המרכז של הרוויזיוניסטים בגליציה, ד"ר י' בדר, חרות, 8.7.1955.

26. ראה ק' ברודסקי, "נודודי 'החלוץ' הפולני ופעולתו בליטא בימי הכיבוש הסובייטי", בתוך ל' שפיומן (העורך ביידיש), חלוצים במחתרת ובקרב, מהדורה עברית, ירושלים תשכ"ד, עמ' 128-129; וכן מכתבו של יעקב גולדשטיין, בתוך: י' הלמן, "לראשיתה של המחתרת החלוצית בפולין הכבושה", דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שניה, מאסף א, תשל"ל (להלן: הלמן), עמ' 70.

בפולין, כי נשבו בקסמו של המשטר הקומוניסטי החדש ושל החופש, התפתחה מגמה חדשה של אחריות לחינוכו של הדור הצעיר. הוחלט שצוקרמן יחזור למרכז החלוצי החדש בקובל, שבתחום הכיבוש הסובייטי, כדי לסייע להקים את תנועת הנוער המתחרתית (פרייהייט – החלוץ הצעיר) ואת המחתרת החלוצית. צוקרמן קיבל עליו את השליחות, למרות שהחיים במחתרת תחת שלטון הכיבוש הסובייטי טמנו סכנה רבה לפעילים מוכרים. כדי שיוכל לפעול, נאלץ צוקרמן להסוות את זהותו ולהפיץ שמועות, כאילו זנח את התנועה ונרשם ללימודים באוניברסיטה.²⁷

אחדים מחברי מרכז החלוץ נמלטו למזרח פולין, אך לאחר שהאיזור נכבש על ידי הרוסים הם החליטו לחזור לתחום הכיבוש הגרמני. פרומקה פלוטניצקה עקרה מווארשה עם חברי קיבוץ גרוכוב והגיעה לקובל, אך מיד לאחר שווארשה נכנעה חזרה פלוטניצקה לשם והיתה ל"די מאמע" (האמא) בפי כל הציבוריות היהודית בווארשה. אחותה חנצ'ה יצאה בסוף 1939 בשליחות החלוץ לתחום הכיבוש הסובייטי, וחזרה לאחר מספר חודשים לתחום הגרמני. צביה לובטקין, שהיתה ממקימי המחתרת החלוצית בשטח הכיבוש הסובייטי, חזרה בינואר 1940 לווארשה, לשם הקמת מחתרת בשטחי הכיבוש הגרמניים. יותר מאוחר הצטרפו לחברות אלה גם צוקרמן ואחרים.²⁸

הצמרת החלוצית, שהחמירה עם עצמה, דרשה התנהגות דומה גם מצד מנהיגי תנועת העבודה הציונית המבוגרים.²⁹ אחד מראשי המחתרת החלוצית, מרדכי

27. ראה עדות יצחק צוקרמן, המכון לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית (59) 14: פרליס לאידלסון, וילנה 1.2.1940, אה"ע IV 2136/208.

28. ראה הלמן, עמ' 65–118: צ' לובטקין, כימי כליון ומרד, בית לוחמי הגיטאות תש"ם (להלן: לובטקין, כימי כליון ומרד), עמ' 14–26; נ' טנגבוים-בקר, האדם והלוחם – מרדכי טנגבוים תמרוץ גבור הגיטאות, ירושלים תשל"ד, עמ' 59; י" צוקרמן, פרקים מן העזבונו, בית לוחמי הגיטאות תשמ"ב, עמ' 22–32.

29. ראה נשמית, עמ' 259–263, 292–296; ר' פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, בית לוחמי הגיטאות תשמ"ז, עמ' 86–104. נשמית ופרליס, מפעילות החלוץ דאו והיסטוריוניות לאחר מכן, מציגות הבחנה חריפה בין מנהיגי המפלגות שמיהרו לוויילנה, והקימו בה משרד ארצישראלי לטיפול בעלייתם, תוך דאגה אך לעצמם, לבין פעילי החלוץ, שגילו אחריות לתניכהם. פרליס אף טוענת, כי אנשי המשרד הארצישראלי החדש גילו גישה שלילית מעיקרה לריכוז החלוצי בוויילנה. הם התנגדו להעברת חלוצים לוויילנה, ואף אסרו על מרכז החלוץ לעשות כן. לא מצאתי כל חיזוק לטענה זו, ונראה לי שיש בה הפרזה – מספיקי הרגשת קיפוחם של החלוצים במאבק הקשה על הסרטיפיקטים. (התסכול החלוצי נבע גם מכך, שקשיים כספיים עיוותו את התור לעלייה. אנשים – וביניהם עסקנים – שיכלו לממן את הוצאות עלייתם, הקדימו לעלות, ואילו תורם של חלוצים – נדחה). יתר על כן, היו אף מנהיגי מפלגה שהיו בו בזמן גם פעילי החלוץ, כגון ד"ר ורהפטיג, שהיה מהפעילים המרכזיים של המזרחי והחלוץ המזרחי גם יחד. אין עוררין על כך שוורהפטיג, שהיה מראשי המשרד הארצישראלי החדש בוויילנה, ניסה לעורר את חברי תנועתו להבריח את הגבול, והיה

טננבוים תמרוף, קבל במכתב ששיגר לארץ, כי "האקטיב הציבורי הישן בחלקו עלה בידו לצאת לחוץ לארץ, בחלקו – נהרג או נעלם, ובחלקו – ישב ללא מעשה מתוך פחד מפני מרגלי הגסטאפו, קונספיראציה וכו'". העובדה שאותם עסקנים, ו"סתם שיינע יידן", בלשונו, קיבלו מהמוסדות בארץ סרטיפיקטים, בעוד שאלו נמנעו מחלוצים שהכשירו עצמם משך שנים למפעל הבניין הציוני, עוררה בטננבוים ובחבריו התמרמרות קשה. עם התגברות ההשמדה הוא התבטא: "מולדת מולדת – Psia twoja mac (בת כלבה שכמוך)".³⁰

בביקורתם על ההנהגה הציונית המקומית, התעלמו ראשי תנועות הנוער החלוציות מכך שהם, הצעירים, היו פחות ידועים לשלטונות מאשר פעילי הציבור המבוגרים. יתר על כן, החלוצים היו צעירים נטולי עול משפחה, ומשום כך התאימו יותר לחיי מחתרת. הם ראו עצמם אוואנגארד, ומטבע הדברים היו מוכנים לשלם מחיר אישי גבוה יותר על מזבח רעיונם. לאחר שנים רבות גילו חלק מהם יותר הבנה למנהיגים הוותיקים.³¹

יצאתם של המנהיגים המבוגרים יצרה חלל ריק בפעולתן של המפלגות, שמגופים חזקים ושוקקי חיים היו לחבורות רעים זעירות, שעיקר דאגתן עזרה הדדית בשעת מצוקה, וסעד חומרי לנוזקים שבין חבריהן.³² הנהגות תנועות הנוער, שעד המלחמה התמקדו בחינוך ובהכשרה להגשמה בארץ-ישראל, והתרחקו מפעילות ציבורית בקרב החברה היהודית בגולה, נרתעו תחילה מפני קבלת אחריות ציבורית כללית. מדוע? ראשית, גם תנועות הנוער שלא היו כפופות לחסותן של מפלגות פוליטיות, כמו השומר הצעיר, למשל, הודרכו לפני המלחמה על ידי שליחים מן הארץ, שהיתוו את דרכה הרעיונית של התנועה והיו הגוף הקובע בכל ענייני הפנים, וגם ביחסים עם גורמים חיצוניים.³³ שנית, פעילים צעירים אלו רחשו יחס של כבוד לאישים ולמוסדות המוסמכים ששרדו עדיין. ושלישית, הם היו חסרי נסיון, מעמד והכרה בחברה היהודית. בתקופה הראשונה פנו התנועות בעיקר לחוג הפנימי של אנשיהן. עם זאת, ניכרה כבר אז ראשיתה של אחריות כללית לעזרה סוציאלית ולחינוך הנוער היהודי. העידה על כך צביה לובטקיין:

שותף חשוב ומתמיד בארגון העלייה מוויילנה. בכך תרם אף לעלייה החלוצית עם כל צמצומה.

30. מ' טננבוים תמרוף, *דפים מן הדליקה*, תל-אביב תש"ח, עמ' 117: מהדורה חדשה: יד ושם ובית לחמי הגיטאות 1984, עמ' 96–97.

ההתבטאות "מולדת וגו'" נרשמה ביומנו בינואר 1943 (שם, עמ' 22), בשעה שחברו הטוב צבי מרסיק, שהאמין בעלייה עד רגעיו האחרונים, גסס.

31. פורת, וילנה, עמ' 42.

32. ראה י' גוטמן, "תנועות הנוער במחתרת ובמרד הגיטאות", בתוך: *העמידה היהודית בתקופת השואה*, ירושלים תש"ל, עמ' 206–223.

33. י' גוטמן, "תנועת נוער כמנהיגות חלופית במזרח אירופה", *ילקוט מורשת*, מג-מד (תשמ"ז), עמ' 160 (להלן: גוטמן, מורשת).

אף שהחלטנו [...] לשלוח את הנוער למזרח, ידענו גם ידענו שרוב היהודים יישארו, והיה ברור לנו שאנו חייבים להישאר ולפעול במקום בו חיים המוני יהודים [...] באנו לכלל דעה, כי בראש דאגתנו צריכה להיות [...] אספקת פת-לחם וארוחה לרעבים. אולם בה בשעה גם ידענו, כי בלעדי נוער מאורגן לא יהיה לאל ידינו לבצע כל פעולה. על כן חזרנו אל האמצעי הבדוק – חידוש ההכשרה, כלומר: הקמת קיבוצים.³⁴

תחושת אחריות זו גוברת עם התבררות מגמת הפתרון הסופי. בשלב זה מנסות התנועות החלוציות לחשוף את תהליך ההשמדה ומשמעותו, וקוראות להתנגדות אקטיבית. למרות זאת הן לא היססו גם לבקר את עצמן. בעדות שנתנה צביה ב-1946, עם בואה לארץ, קבעה:

עלי לציין גם שגיאיה חמורה שלנו. אילו הגענו מיד, עם כניסת הגרמנים לפולין, לכלל אותה הכרה שהוטבעה בנו בשלב מאוחר יותר – ההכרה שאנו חייבים לעמוס על עצמנו את האחריות לא רק לנוער בלבד, לתנועה החלוצית, אלא לכל החיים הציבוריים והפוליטיים של האוכלוסיה היהודית, כי אז אפשר שפני הדברים ברחוב היהודי היו שונים לחלוטין. אך אנו היינו תנועה חינוכית [...] סבורים היינו שלתפקידים הללו נועדו אנשים אחרים.³⁵

משהגיעו פעילי התנועה החלוצית להכרה, כי העם היהודי עומד בפני השמדה ואין גורם אחר המבין זאת כמוהם, העמיקה תחושת הערכות ההדדית בקרבם עד כדי ויתור על חיפוש דרכים לעלייה ולהצלה אישית. צביה לובטקין, פרומקה פלוטניצקה ומרדכי טננבוים מהחלוץ, שלמה רנר מגורדוניה, טוסיה אלטמן מהשומר הצעיר, ישראל קוֹז'וֹן מהנוער הציוני, ואחרים, דחו בפועל אפשרויות ממשיות להצלת עצמם.³⁶ הם בחרו להיות שותפים לגורל עם, כדברי אחת החברות שניצלה: "תנועה חלוצית שהיא האוואנגארד של העם אסור לה להציל את עצמה כשהעם כולו הולך לקראת אבדון. לחלוץ של עם בלי עם אין כל ערך."³⁷

הדוגמה שנתנה המחותרת החלוצית השפיעה, כנראה, על חלק מפעילי תנועת

34. לובטקין, בימי כליון ומרד, עמ' 21.

35. ראה צ' לובטקין, *אחרונים על החומה*, עין-חרוד תש"ז, עמ' 6; הנ"ל, בימי כליון ומרד, עמ' 33-34; פרליס, עמ' 48. הכאה על חטא בנוסח דומה נמצאת גם אצל אניליביץ' וצוקרמן. ראה למשל גוטמן, מורשת, עמ' 163.

36. ראה דו"ח ניישטט, ישיבת הוועה"פ של ההסתדרות, 29.4.1943, אה"ע; ו' פומרניץ, "קושטא מרכז לפעולות עזרה והצלה", בתוך ז' גלעד (עורך), *מגן כסתר*, ירושלים תשי"ב, עמ' 201; ד' פורת, "מקומה של ארץ-ישראל בתנועות הנוער בתקופת השואה", *ילקוט מורשת*, מה (1988), עמ' 96-98.

37. ראה דו"ח חיה קלינגר, מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות, 15.3.1944, אה"ע.

העבודה הציונית. אחד הפעילים, ליב שפיזמן, שנמלט לוויילנה, החל להתריע על המשך התהליך של נטישת הקהילות. במכתב למזכירות מפא"י ציין, שיש לשמור על שארית הפליטה לא רק מבחינת ההצלה האישית, כי אם גם מבחינת ההצלה החברתית. יש לקחת בחשבון, שמספר חברים חשובים, לא מן השורה הראשונה, מוכרחים עכשיו להירתם לעגלה. "ואוי ואבוי יהיה לנו" – הדגיש – "אם כולם יברחו מן המערכה, בו זמון שלהמוני היהודים הגוועים מרעב ומכליון לא תנתן האפשרות לעזוב את מקום מגוריהם."³⁸ פעיל נוסף שנמלט לוויילנה, אברהם ביאלופולסקי, תקף קשות את מדיניותו של חיים ברלס, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות, שנתן עדיפות בעלייה לראש המשרד הארצישראלי בווארשה, ראובן שפר, ולפקידי עלייה נוספים. זאת, בשעה שניתן היה, לדעת ביאלופולסקי, להמשיך בעלייה מפולין דרך טריאסט, ובשעה שמשרד היא"ס המשיך לעבוד במרץ בענייני הגירה.³⁹

שאלה היא, האם תיתכן השוואה בין פעילותו של היא"ס (שפעל בשם ארצות-הברית הנייטרלית) לבין המשרד הארצישראלי, שהיה קשור לממשלת האויב, בריטניה. כמו כן יש לזכור, כפי שכבר צוין, שהשלטונות בארץ-ישראל אסרו על כניסתם של נתיני ארצות אויב, והיו מוכנים לחרוג ממדיניות זו רק לגבי מקרים ספורים, כגון בעלי רשיונות מלפני המלחמה ותלמידים. מכל מקום עובדה היא, כי בקרב פעילי תנועת העבודה הציונית בפולין, שהיו פליטים בליטא, התגברה ההרגשה כי מדיניות הצלת הפעילים פוגעת בסיכויי הצלה רחבה יותר. נראה שבמשך הזמן חלה תמורה מסוימת אף בתפיסת מפא"י וההנהלה הציונית בסוגייה זו. נוכח התנהגותם של הפעילים הציונים בצ'כיה, ביניהם יעקב אדלשטיין ופראנץ כהן, שנשארו על משמרתם, העיר משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית בסוכנות:

העובדה שכמה אנשים אחראים נשארו על משמרתם ולא מיהרו לברוח על נפשם סייעה בלי ספק ליכולתה של ההסתדרות הציונית להחזיק מעמד. אין ערוך למשקלה המוסרי של עובדה זו. בפולין ברחו כל המנהיגים והדבר עשה רושם נורא – דיכא את הרוחות והוריד את קרן הציונות [...] אבל הנסיון המר מלמד שכל מי שנשאר על משמרתו מפסיד ואילו המזדרז לעלות על דעת עצמו נשכר. היש דואג לנשארים, שימצא רשיון עלייה בשבילם ככלות עליהם הרעה?⁴⁰

מדבריו של שרתוק עולה, שהתייחסותו לבריחת הפעילים לא היתה חד-משמעית. הוא היה מודע לנזק הציבורי, אך גם לדילמה האישית. בעקבות

38. ליב שפיזמן, וילנה, למפא"י, 19.4.1940, אמה"ע II 101/40.

39. א' ביאלופולסקי לדובקין, 8.1.1940, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S6/4553.

40. מ' שרת, 'יזמן מדיני', ה, (פברואר 1940), תל-אביב 1979, עמ' 18.

הרצאה שנשא אדלשטיין בפגישת עסקנים ציונים בג'נווה, בפברואר 1940, דיווח שרתוק שהנהגלה הציונית בלונדון, שדנה בשאלת "קברניטי אוניותינו הטובעות", החליטה לדרוש מהממשלה לתת רשיונות מיוחדים לחברים הנשארים על משמרתם עד הרגע האחרון. הוא העלה דרישה זו במשרד המושבות ובממשלת ארץ-ישראל, אך היא נדחתה שוב ושוב.⁴¹

בישיבת מזכירות האיחוד העולמי, ביוני 1940, הסתייג אחד המזכירים מההצעה להציל פעילים שנותרו בבסרביה ובקובינה לאחר כיבושן על ידי ברית-המועצות. הוא טען, כי ככל שיגדל הגוף היהודי תחת השלטון הרוסי, כך תגדל התקווה לקימו גם כגוף יהודי לאומי, ואולי רצוי שלא יישאר בלי הכוחות הפעילים שלו.⁴²

אחד מראשי תנועות הנוער באותה תקופה ביטא, בדיעבד, דעה מעניינת, לפיה בסופו של חשבון היתה ברכה בכך שהם נשארו לבדם. לדבריו, ספק אם מבצעי המחטרת של תנועות הנוער והמרירות בגיטאות היו מתממשים במציאות שבה גוף של שליחים ויועצים מבוגרים היו מפקחים על מכלול הפעולות.⁴³ אולם הדעה הרווחת בין הניצולים ואנשים שהיו מעורים בזירה הפולנית היא, שהישארות הפעילים המנסים והמוכרים בארצות הכיבוש היתה תורמת ליכולת העמידה היהודית בשואה. שליח גורדוניה והסדרות העובדים הכללית בג'נווה, נתן שוואלב, מצדד בדעה זו בתוקף. לדבריו, המנהיגות היהודית בפולין בכלל, ובפרט אנשל רייס, שהיה בקשרים הדוקים עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, היו יכולים להוות חוליית קשר חשובה עם הממשל הפולני ועם המחטרת הפולנית. יציאת המנהיגות פגמה באפשרות זו.⁴⁴

גם אם קביעה זו מוסכמת עלינו, הרי בבואנו להעריך – על פי הכלל שהקברניט נוטש אחרון אוניה טובעת – את בריחת המנהיגות בראשית המלחמה ואת המדיניות הציונית שעודדה את חילוצה, עלינו לשים לב, שאין המשל דומה לנמשל. בתקופה הראשונה לא היה ברור עדיין, שהמדיניות האנטי-יהודית תתפתח לכלל "פתרון סופי". היציאה מפולין עדיין היתה אפשרית, היו גירושים לברית-המועצות, ודומה היה שההתעללות ביהודי פולין, שבוצעה בשטח על ידי

41. שם, עמ' 19. מן הראוי לציין, שהיו מנהיגים נוספים שנשארו על משמרתם: משה שווייגר מיוגוסלבויה שיגר ב-15 בפברואר 1941 מכתב, שבו הודיע על כוונתו להישאר במקום, ולא לעלות ארצה, למען שמור על התנועה: "ואם יבוא יום שאי אפשר להישאר – אם בכלל יבוא – יהא חלקי כחלקם של חברינו היותר חשובים בתנועתנו בארצות אחרות, וזה מספיק." גנזך ברל כצנלסון, אמה"ע, מצוטט אצל שפירא, ברל, עמ' 614. (שווייגר נספה).

42. דברי ח' שורר בישיבת מזכירות האיחוד העולמי, 28.6.1940, אמה"ע III.

43. דברים בראיון עם י' גוטמן, בתוך גוטמן, מורשת, עמ' 161.

44. נ' שוואלב בראיון עם המחברת, 1989; דברי גוטמן, שהובאו בראשית המאמר, וכן הערה 32 לעיל.

הדרגים הנמוכים, היא מספיחיה של המלחמה. אי צפיית השואה באותו זמן ניכרת במיוחד בעובדה, שהמוסדות היהודיים, הציוניים והתנועתיים, המשיכו לדון בזכויות יהודי פולין שלאחר המלחמה כמעט עד סוף שנת 1942. לא ייפלא איפוא שהטיפול המיוחד במנהיגות היהודית נתפס כחלק מהמדיניות הגרמנית לחיסול המנהיגות הפולנית בכללה, והסכנה הצפויה למנהיגות נראתה מוחשית הרבה יותר מהסכנה הצפויה לכלל היהודים.

ב. מאמצים לעיכוב יציאתם של פעילים ציוניים מן הארצות החופשיות הסמוכות

עם פרוץ המלחמה גברה השאיפה לנטוש את הגולה גם בקרב פעילי התנועה בארצות שטרם נכבשו. רובם שאפו לכך עוד לפני המלחמה, אך בהוראת תנועותיהם נשארו למלא את תפקידם. משפרצה המלחמה ועלתה סכנת הניתוק מארץ-ישראל, תבעו לממש את זכותם לעלייה. אחד מאלה היה מאיר קוטיק, מפעילי תנועת העבודה הציונית ברומניה, שכיהן כעורך-הדין של המשרד הארצישראלי ושל המוסד לעלייה ב' בארץ זו. בעת שפרצה המלחמה שהה קוטיק בג'נווה, והוא חשש שאם יחזור לרומניה יגויס לצבא, וממילא לא יביא תועלת לתנועה. לדבריו, הוא חזר לרומניה עקב לחץ מצד מזכירות האיחוד העולמי של מפא"י; עקב החשש שלו שאי חזרתו לרומניה תשפיע לרעה על התנועה; ועקב הערכתו שקיים סיכוי שיוכל להמשיך בעבודתו "המסועפת והקשה פי אלה, דווקא בזמן הנוכחי".⁴⁵

למרות שקוטיק היה מודע בעצמו לטיעונים המוסריים שתמכו בהישארותו ברומניה, הכריע דווקא לחצה של המזכירות העולמית. ואומנם, מזכירות האיחוד העולמי גילתה, לפחות עד התפשטות המלחמה ברוב ארצות אירופה, עמדה חד-משמעית: הפעילים בארצות החופשיות נדרשו להישאר בגולה ולמלא נוסף לתפקידם הרגיל בתנועה גם תפקידי קשר ועזרה ליהדות פולין. משנודע למזכירות על מאמציו של ד"ר סני, יו"ר מרכז המפלגה ויו"ר המשרד הארצישראלי ברומניה, לעלות ארצה, היא מיהרה לעכבו. שליח התנועה והמוסד לעלייה ב' ברומניה, יוסף ברפל, נתבקש לשוחח עם החברים ולהבהיר להם, כי לא ייתכן להפקיר את התנועה בשעה זו, ולרוקנה מאנשיה המרכזיים. כל יציאה של פעילים עלולה לסכן את מעמד התנועה ברומניה, דווקא בזמן שזו הפכה, עם כיבוש פולין, למרכז היהודי החופשי הגדול באירופה.⁴⁶

45. מ' קוטיק, ג'נווה, למפא"י, 11.9.1939, אמה"ע III 101/39; דו"ח ב' ווסט בישיבת המשרד המרכזי של האיחוד העולמי, 19.9.1939, שם.

46. האיחוד העולמי לד"ר א' קובוביציקי, בריסל, 22.9.1939, שם. מכתבים בנוסח זה נשלחו גם למ' ירבלום בפאריס, לד"ר א' זילברשיין בג'נווה, לקוטיק בבוקרשט, ולד"ר מ'

בעיה דומה – אך סבוכה הרבה יותר – התעוררה לגבי עשרות פעילי תנועת העבודה הציונית בפולין שנמלטו עם פרוץ המלחמה לווילנה – שסופחה לליטא העצמאית – ונוכת הסכנה של כיבוש סוביטי הם דרשו לעלות ארצה. בתחילת המאמר נדונה סוגיית יציאתם מפולין הכבושה, אך לאחר שעברו לליטא, היה דינם כדין פעילים בארצות החופשיות. בעייתם היתה סבוכה יותר, משום שמדובר בפעילים שמילאו קודם לכן תפקיד חשוב בתנועה בפולין, אך שלא כמו הפעילים ברומניה, הם היו עתה פליטים חסרי מעמד ציבורי ואמצעי קיום. היתה זו קבוצה גדולה, שהעלאתה היתה באה – בחלקה לפחות – על חשבון העלייה החלוצית. יתר על כן, קליטתם של פעילים אלו בארץ דרשה תקציב ניכר, שהרי הורגלו לעבודה המעניקה מעמד ציבורי ורמת חיים גבוהה יחסית. מוסדות היישוב התקשו לעמוד במשימה זו, בזמן שהיישוב היה נתון במשבר כלכלי חריף, ובארץ היו אלפי מובטלים ורעבים ללחם. במצב זה היו בין פעילי מפא"י שחששו שמא אין זו השעה המתאימה לקליטת קבוצה כה גדולה של אנשים מרכזיים. מזכירות האיחוד העולמי חשפה את לבטיה במכתב לחברים:

למותר להגיד לכם שאין איש מאתנו שיפקפק אף רגע בזכות העלייה של כל הקבוצה הנמצאת בוויילנה, שעשתה במשך שנים למען התנועה [...] אבל, מאידך, נתעוררה שאלה – אם רשאים אנו מבחינת האינטרסים של תנועתנו העולמית להעלות את כל חברי הפעילים ארצה ולרוקן את הגולה? יש גם לקחת בחשבון שחלק גדול של אנשיכם רגילים לפעולה ציבורית ענפה ביהדות פולין הגדולה והתאמתם לתנאי הארץ תהיה עתה קשה מאד.⁴⁷

כמוצא זמני העלתה המזכירות העולמית רעיון – לגייס חלק מהקבוצה של הפליטים הפולנים בוויילנה, חברים בעלי נסיון בפעולה ציבורית, כדי לקדם את פעולת התנועה בארצות שחסרו כוחות כאלו. יתר על כן, היא הניחה שפעילים אלה, הגדושים ידיעות על צרות ישראל, יעמדו על המשמר בארצות מגוריהם החדשות, כדי שהטיפול והדאגה ליהדות פולין ולפליטיה לא ישותקו.⁴⁸ מזכירות האיחוד העולמי, בסיועם של ראש לשכתה בניו-יורק, ד"ר אריה טרטקובר, ופעילים בארצות הנייטרליות, נחלצו להשיג לפעילים שהתרכזו בוויילנה אשרות כניסה לארצות השונות.

עליית הפעילים מוויילנה, שגברה עם התפתחות הסדרי המעבר מרוסיה לארץ ישראל דרך תורכיה ויפן, עוררה בסופו של עניין דאגה בלבו של טרטקובר. הוא

שווייגר בסובוטיצה, יוגוסלוויה, אמה"ע III 101/39. האיחוד העולמי לברפל, בוקרשט, 5.11.1939 (ברפל נשאר בתפקידו ברומניה עד סוף 1940); האיחוד העולמי לקוטיק, 5.11.1939, שם.

47. נייטשט ושורר ל"חברינו אנשי פולין שנקלעו לוויילנה", 21.11.1939, שם.

48. ישיבות מזכירות האיחוד העולמי, 12.11.1939; 27.11.1939; 4.1.1940, שם.

טען, שבהלת העלייה, המרחיקה את כל הכוחות המרכזיים, עלולה להרוס את התנועה בוויילנה, ודרש מהחברים בארץ לעכב לפי שעה את עליית הפעילים שנתרו שם. אך מזכירות "האיחוד" היתה אותה עת חסרת אונים. היא לא מצאה לנכון לעכב את החברים, כשאין בידה להבטיח את קיומם במקום.⁴⁹ גם כאשר אחד מפעילי התנועה הביע את נכונותו להישאר בטריאסט ולהקים בה לשכת קשר, בתנאי שיובטחו קיומו ואפשרויות עבודתו, לא היה בידי המזכירות להושיע.⁵⁰ מאמצי האיחוד העולמי לעיכוב פעילי התנועה בוויילנה נבלמו איפוא בחלקם עקב בעיות מימון.

הקביוצ המאוחד עשה מאמץ רציני יותר לעיכוב פעילי החלוצ. מזכיר הקיבוץ המאוחד, ישראל אידלסון (ברייהודה), כתב לחברי מרכז החלוצ הפולני בוויילנה:

ברור שכולם בבת אחת לא צריכים לנסוע, גם מפני שיש לדאוג לנשואים וגם מפני שבדרך כלל הם צריכים לדעתנו לעלות יחד עם קבוצות חלוצים, ולא בלעדיהם. לפי זה נדמה שלעלייה מידית עומדים רק אתם שניכם [יצחק פרליס ומולקה ברנצ'וק] והשאר צריכים לקבוע את תורם.⁵¹

כאמור, במקרים בהם הפעילים לא היו פליטים, עשתה גם מזכירות האיחוד העולמי של מפא"י מאמצים ניכרים לעיכובם, כפי שהיה במקרה של קוטיק, שנשאר ברומניה ללא מקור קיום. המזכירות הרבתה לדון בבעייתו וחיוקה אותו מדי פעם בהודעות בנוסח: "החלטנו לאחוז בצעדים להבטחת קיומך. כשיתבררו הדברים נודיעך", וכד'. אך כל ההחלטות התמוססו נוכח קופתה הריקה של המזכירות. קוטיק קבל שוב ושוב, כי "יחס כזה לחבר, שמסר דמו וחלבו עבור התנועה אינו חברי", ואיים בהסקת מסקנות, עד שנמצא פתרון דחוק, שהצילו מרעב ותו לא.⁵² רק באוגוסט 1940, לאחר כיבוש בסרביה ובקובינה על ידי ברית-המועצות, והתגברות המדיניות האנטישמית בריגט, השיגה מזכירות האיחוד העולמי לראשונה סך 90 לא"י למשלוח לחברים ברומניה. נוסף על כך הוחלט לדרוש מהוועדה לתלוות קספי הקרנות הציוניות ברומניה הקצבה להבטחת קיומם.⁵³

49. טרטקובר לאיחוד העולמי, 2.5.1940, אמה"ע III 101/40 (תיק חו"ל): ניישטט ושורר לטרטקובר, 26.5.1940, שם.
50. חיים הינג וגייאר, מפעילי התנועה בפולין, עברו בטריאסט בדרכם לארץ. גייאר היה מוכן להישאר בטריאסט, ראה מזכירות האיחוד העולמי לטרטקובר, 26.5.1940, אמה"ע III 101/40, תיק חברי מזכירות בחו"ל.
51. אידלסון לפרליס ולש' ברנצ'וק, 5.12.1939, אבלה"ג, תיק וילנה.
52. האיחוד העולמי לקוטיק, 5.11.1939, אמה"ע III 101/39: קוטיק לאיחוד העולמי, 28.11.1939, שם.
53. ועדה זו הוקמה לאחר שהשלטונות הרומניים הקפידו את קספי הקרנות הלאומיות, והיה חשש שאם לא ינוצלו במקום – יוחרמו.

עם כיבוש בסרביה ביוני 1940 והתפשטות המלחמה במערב אירופה ובמרכזה התגבר לחצם של פעילי התנועה ברומניה לעלייה, ומאידך גיסא, התחזקה גם התנגדותה של מזכירות "האיחוד" לכך. נדמה, שהמזכירות הפיקה לקחים מסוימים מתמיכתה בהוצאת הפעילים מארצות הכיבוש בראשית המלחמה. יוסף שפרינצק טען, שבדרך כלל היהודים נשארים ברומניה, ולכן כדאי שגם פעילי התנועה יישארו שם. אין לאסור על החברים לנסוע, אבל ספק אם מחובת המזכירות לטפל בהוצאתם. מאידך גיסא, הדגיש אנשל רייס, שהיה בעצמו פעיל שנים רבות לפני עלייתו, את הבחינה האישית, המוסרית. לדעתו, אין רשות שלא להיענות לחברים הדורשים רשיונות עלייה, ואין גם הכרח בהישארותם, שהרי בפולין צצו כוחות חדשים. כפשרה בין שתי המגמות הוחלט להבטיח לפעילים ברומניה סרטיפיקטים, אך לתבוע מהם לממש את עלייתם בהדרגה, מתוך אמונה שרומניה תישאר עצמאית.⁵⁴

בעוד שלגבי רומניה נעשה נסיון כלשהו לעכב את הפעילים, הרי לגבי ליטא, שסופחה ביוני 1940 לברית-המועצות, התגבר המאמץ להוצאת הפעילים לפני השלמת הארגונית של הסיפוח. עתה הוסרו גם ספקותיו של ד"ר טרטקובר, והוא פעל בניו-יורק – בעידוד מזכירות "האיחוד" בארץ – להשגת ויזות אמריקניות עבור כעשרים חברים מרכזיים מפולין ומליטא.⁵⁵ במקביל נעשו מאמצים להשגת ויזות אמריקניות לפעילים שנשארו עדיין במערב אירופה, ביניהם מרק ירבולום בצרפת של וישי וד"ר אברהם זילברשיין בג'נווה. ואולם שניהם העדיפו להישאר במקומם ולהמשיך לנהל משם את פעולת העזרה לפליטים וליהודים בארצות הכיבוש.⁵⁶ ירבולום נשאר בצרפת עד לאחר כיבושה המלא בידי הגרמנים, בסוף 1942, ואז עבר לשווייץ; ד"ר זילברשיין נשאר בג'נווה הנייטרלית כל תקופת המלחמה. פעולות העזרה הענפות שפיתחו שניהם מהוות, לדעתנו, עדות לתרומה האפשרית של הישארות פעילים המכירים את תנאי הפעולה במקום טוב יותר מאחרים. עם זאת, ברור שלא ניתן להשוות בין פולין הכבושה לבין ג'נווה

54. ראה ישיבות מזכירות האיחוד העולמי, 9.8.1940, 14.8.1940, אמה"ע III. כמו כן מ' קוטיק, *גולה במאבקה*, תל-אביב (ללא תאריך), עמ' 134-139.

55. הוצאות הדרך של 20 חברים אלו – 12,000 דולר – ניצלו את רוב התקציב של תנועת פועלי ציון בארצות-הברית. הגיעו הדברים לידי כך, שהתנועה באמריקה לא רק הפסיקה את תמיכתה בעבודת התנועה באירופה, אלא שדרשה את השתתפות הארץ במימון ההעברה. עיין ח' אשכולי, *מפלגת פועלי ארץ-ישראל מול שואה והצלה 1939-1942*, עבודה לתואר שלישי שהוגשה לאוניברסיטה בראילן, תשמ"ח, עמ' 277-278. החיבור עומד לראות אור כספר בהוצאת יד יצחק בן-צבי.

56. האיחוד העולמי לד"ר טרטקובר, 5.8.1940, אמה"ע III 40-101 (תיק חו"ל). טרטקובר לאיחוד עולמי, 12.9.1940, שם, 101/39.

הנייטרלית, ואפילו צרפת לפני כיבושה המלא. ההתייחסות ליציאתם של פעילי התנועה מארצותיהם הושפעה משני סוגי שיקולים: שיקול תנועת־לאומי ומולו שיקול אישי של דאגה לחבר. בנסיבות שבהן נמצאו פעילי התנועה בארצות הכיבוש, ואלו שהפכו פליטים, כשמעל ראשיהם ריחפה סכנת מאסר או רעב, נתפס השיקול האישי מלכתחילה כבעל קדימות ראשונה. ביחס לפעילי התנועה בארצות הסמוכות, היתה נטייה להעדיף שיקולים תנועתיים ולאומיים על פני שיקולים אישיים של טובת הפעילים. אך ככל שהתקדם הכיבוש וגברה הסכנה לחיי הפעילים, חל סחף בשיקול התנועתי־לאומי, שחייב הישארות הפעילים במקומותיהם, והערבות החברתית הועדפה.

ככל שהתבררו ממדי השואה התפתחה ראייה שונה של השיקול הלאומי ביחס לחילוץ המנהיגות. בתזכיר שהגיש מזכיר ועד הצלה הרטגלאס – שהיה בין הפעילים שחולצו מווארשה בראשית המלחמה – למוסדות הציוניים באפריל 1943, הוא קבע, שיחד עם הצלת ילדים ונוער חלוצי "יש להציל את העסקנים הציונים, הואיל ולהם מגיע משהו מהתנועה הציונית בעד עבודתם; אלה יהיו מסוגלים לסלוח הרבה ליישוב הנוכחי, להבין אותו ואולי גם לתת לו עוד משהו מעבודתם."⁵⁷

התפיסה שיש להעדיף הצלת ציונים, ובעיקר עסקנים ותיקים, רווחה לפחות עד קיץ 1943. רק אז, משהצטמצמו האפשרויות לאתר בפולין את האנשים המבוקשים, התגברה המגמה של הצלה כללית – הצלת כל יהודי באשר הוא יהודי.⁵⁸ לקראת סוף המלחמה חלה התפתחות נוספת במגמה זו. האנשים בשטח – אנשי המוסד לעלייה ב' והשליחים הארצישראליים בקושטא, וחברי הנהלת הסוכנות היהודית, כגון אליעזר קפלן ויצחק גרינבוים, הגיעו להכרה, שלעתים יש "להקריב מועטים כדי להציל מרובים."⁵⁹ כלומר, גם אם הפעילים הציונים ראויים להעדפה בהצלה, יש לבכר הצלה כללית. זאת, מתוך שיקול ציוני ארוך טווח, המתחשב בעמדות שארית הפליטה לעניין הציוני. שיקול זה אמר, שהישוב כאוואנגארד – חלוץ העם היהודי – חייב להוכיח דקות בערכים אנושיים כלליים ומחוייבות להצלת כל העם היהודי. שיקול כזה, שהביא לבחינה מחמירה של התייחסות המנהיגות הציונית כלפי גורל יהודי אירופה, התעלם לעתים מהבחנות של

57. ראה: הרטגלאס, הערות בדבר עזרה והצלה (לגורמים ציוניים בלבד), 24.4.1943, אצ"מ, S26/232.

58. דברי פומרניץ במרכז מפא"י, 24.8.1943, אמה"ע 24/43. ליתר הרחבה עיי' ד' פורת, הנהגה במילכוד, תל־אביב 1986, עמ' 450–461; ח' וגמן אשכולי, "עמדת המנהיגות היהודית בא"י להצלת יהודי אירופה 1942–1944", עבודת מוסמך שהוגשה לאוניברסיטת בראילן, תשל"ז, עמ' 144–145.

59. "גרינבוים, כימי חורבן ושואה, ת"ש–תש"ו, ירושלים ותל־אביב תש"ו, עמ' 137.

זמן. כך קרה, שחילוץ המנהיגות היהודית מארצות הכיבוש בראשית המלחמה הוערך לפי אמות מידה שהתאימו לתקופת הפתרון הסופי הכולל. גם הערכתנו, כי הישגות המנהיגות במקומותיה היתה תורמת לעמידת הכלל היהודי, אינה סותרת את הקביעה, כי עיקר המאמץ הציוני לחילוץ המנהיגות היהודית מארצות הכיבוש נעשה בתקופה שהסכנה הנשקפת למנהיגות הוערכה כגדולה יותר מהסכנה הנשקפת לכלל היהודי.

